

ЕТНОПОЛІТИКА ЦАРСЬКОГО УРЯДУ ПО ВІДНОШЕННЮ ДО ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ (НА ПРИКЛАДІ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ)

В умовах становлення української державності, враховуючи багатонаціональний склад населення країни, важливого значення набуває розробка питань міжетнічних стосунків. Однак, сучасний національний склад населення та особливості міжетнічних стосунків тісно пов'язані з історією країни. Вивчення їх особливостей у минулому дає змогу не тільки пояснити сучасний стан цих стосунків, але і прогнозувати їх розвиток у майбутньому. Особливої уваги на таке вивчення заслуговують регіони, які мають строкатий етнічний склад населення.

Запорізька область є яскравим прикладом співіснування різних етнічних груп. Особливості історичного процесу заселення території сучасної області обумовили проживання представників народів як власне Російської імперії, так і іноземних держав.

Приєднання до Російської імперії у XVIII ст. великих територій на півдні та сході зумовило необхідність їх заселення та господарського освоєння. У зв'язку з цим у ранг державної політики увійшло запрошення представників західноєвропейських народів на постійне проживання у Росії.

Першими західноєвропейськими переселенцями на території Запорізької області були меноніти – представники етноконфесійної спільності, що виникла у XVI ст. на території сучасних Нідерландів. У XIX ст. переселялися етнічні німці, болгар, чехи, албанці, поляки та інші.

До початку XX ст. на території сучасної Запорізької області сформувалися райони компактного розселення: менонітів – Молочанський та Хортицький; етнічних німців – Молочанський, Маріупольський та Бердянський; болгар – на півдні області. Крім цього поселення переселенців виникали за межами основної території їх розселення.

Разом з формуванням компактного розселення колоністів їх поселення виникали і серед селищ інших етнічних груп.

Маючи великий досвід у веденні сільського господарства та промислової діяльності, переселенці вплинули на економічний розвиток нашого краю.

Західноєвропейські переселенці приймали участь у соціальних процесах, що проходили у Росії. У період Кримської, Японської та

Першої світової війни вони надавали житло для постою та підводи для транспортування військових вантажів, заготовляли харчі, виділяли кошти, необхідні для потреб армії. Меноніти та німці неодноразово відзначалися за допомогу військам. У 1854 році їм було оголошено "особенное Его Императорского величества благоволение".

Уряд Російської імперії постійно вносив зміни у політику запрошення та облаштування іноземців. Вже на початку XIX ст. були накладені обмеження відносно якісного складу переселенців та умов їх переселення. З 5 серпня 1819 року було заборонено подальше переселення у Російську Імперію іноземних вихідців. Після 1843 року землі колоністам виділяти припинили. Нові колонії можна було засновувати лише на куплених землях чи одержаних у аренду.

Одночасно з обмеженням в'їзду до країни царський уряд поступово позбавляв колоністів пільг та зобов'язував повертати борги. Указом від 25 лютого 1810 року було припинено надання позик колоністам, за виключенням тих, хто займався ткацтвом.

Слід зауважити, що разом з обмежувальними заходами царський уряд приймав заходи щодо інтеграції представників західноєвропейських етносів у російське суспільство. Так, указом від 1 березня 1804 року колоністи одержали право на торгівлю землею у Новоросії, від 27 листопада 1812 р. – переходу в інші звання (наприклад, купців), від 30 вересня 1825 р. – роздрібну торгівлю у пільгових містах Новоросії.

У другій половині XIX ст. відбулися кардинальні зміни у суспільному житті колоністів. У 1867 році Міністерством Державного Майна була утворена "Комиссия по преобразованию общественного управления и поземельного устройства иностранных колонистов в России". У її програму увійшла розробка проєктів:

а) місцевих положень відносно громадського керування земельного облаштування колоній;

б) правил про введення цих положень у колоніях, які отримали землю від казни, з ліквідуванням їх Особливих Піклувальних Закладів;

в) додаткових правил відносно колоністів, які не були зв'язані з колоністськими товариствами та жили на приватних і арендних землях та ін [6].

4 липня 1871 р. був виданий спеціальний закон відносно статусу колоністів, що мав назву "Правила об устройстве поселян – собственников". Колоністи одержали статус поселян – власників. На них було поширено загальне положення про селян та закон про військовий обов'язок. Таким чином відокремлене становище з колоністів було знято. Вони були підпорядковані місцевим селянським закладам, що діяли згідно Положення 19 січня 1861 року [3;10, арк. 137].

Усі накази царського уряду відносно західноєвропейських переселенців у XIX ст. свідчили про обмеження їх у правах. Уряд намагався надати їм статус звичайних громадян Росії, приймав міри щодо їх інтеграції у російське суспільство.

Не дивлячись на поступову інтеграцію західноєвропейських переселенців у економічне та суспільне життя країни, наприкінці XIX ст. ставлення певної частини російського суспільства до них кардинально змінилося. Це стосувалося у першу чергу німців та менонітів. Вже у 80-х роках почали з'являтися публікації, які носили антинімецький характер [1;4]. Їх автори звинувачували німців, до яких вони відносили і менонітів, у обмеженні розвитку російської економіки і культури та тісних зв'язках з Німеччиною. Головною думкою публікацій було те, що німці мирним шляхом захоплюють Російську Імперію та збираються приєднати її до Німеччини. Вони намагалися викликати антинімецькі настрої у суспільстві, яке було практично незнайоме з історією та культурою російських німців [3].

Розвитку антинімецьких настроїв сприяло розширення площ землеволодінь та збільшення кількості промислових підприємств, власниками яких були німці і меноніти [7]. За даними земського статистичного перепису 1904 року середній наділ росіян складав 12, 4 дес. порівняно з 47, 5 дес. менонітів та 68, 8 дес. у етнічних німців. Про це свідчить і той факт, що інші представники західноєвропейських етносів, наприклад болгари, які мали за даними того ж перепису середній наділ 29, 1 дес. на двір, уникли подібного ставлення [5].

Загострення політичного становища у Європі призвело до того, що ці настрої набули подальшого розвитку. Одночасно з початком військових дій під час першої світової війни царський уряд почав вживати заходи проти підданих та вихідців з ворожих держав, що мешкали на території країни. У період 1915 – 1916 років урядом було прийнято багато законодавчих актів відносно припинення землеволодіння та землекористування і ліквідації торговельно-промислових підприємств підданих та вихідців з ворожих держав. Наприклад, 2 січня 1915 року було видане 3 закони:

1. Про землевласництво та землекористування у Російській державі австрійських, угорських, німецьких та турецьких підданих. Зазначеним підданим заборонялося отримувати землю у межах Російської імперії у приватну власність. Заборонялося завідувати нерухомим майном. Майно, що знаходилося за міськими поселеннями, у визначений термін треба було відчужити за добровільними договорами. Якщо це не здійснювалося, майно повинно було бути продане з публічних торгів.

2. Про землевласництво та землекористування деяких розрядів австрійських, угорських чи німецьких вихідців, що знаходилися у

російському підданстві. Волосним, сільським та мирським спілкам, що були засновані неприязельськими підданими, чи їх нащадками, заборонялося укладення актів відносно отримання права власності, права застави чи власництва та використання нерухомого майна, окремо від права власництва, так як і участь у публічних торгах.

3. Про припинення землевласництва та землекористування австрійських, угорських та німецьких вихідців на прикордонних землях. У межах стоверстної смуги уздовж узбережжя Чорного та Азовського морів з їх затоками, нерухоме майно, що належало іноземним вихідцям, у встановлений термін повинно було бути відчужено. Якщо це не здійснювалося, майно повинно було бути продане на публічних торгах [16].

1 липня 1915 р. положенням Ради Міністрів іноземцям було надано відстрочку відносно підлягання дій обмежних законів 2 лютого 1915 року. 13 грудня 1915 р. положенням Ради міністрів були внесені доповнення в обмежні закони 2 лютого, відносно землевласництва та землекористування підданих держав, що воювали з Росією (8, арк. 15 зв.). За цими доповненнями ворожі піддані повинні були продавати свої землі не тільки у прикордонній смузі, а й на усій території губерній, які входять у цю смугу. Тобто землекористування та землевласництво вищезазначених осіб повністю припинилися у Таврійській та Катеринославській губерніях.

Ліквідація торговельно-промислових підприємств, що належали ворожим підданим, почалася з наказу Миколи II 15 листопада 1914 р. У розвиток цього наказу 4 липня 1915 року були затверджені "Правила о порядке надзора за предприятиями". 8 березня 1915 року цей закон знов було доповнено. Витрати, пов'язані з наглядом за підприємствами ворожих підданих, повинні були взяти на себе означені підприємства. 16 березня Урядом були призначені інспектори для нагляду за діяльністю деяких торговельно-промислових підприємств.

Та недивлячись на накази про нагляд за підприємствами, 19 березня 1915 року вийшов закон, що стосувався продовження права ворожих підданих утримувати торговельні підприємства і займатися приватними промисловими справами.

2 січня 1916 року Рада міністрів прийняла рішення про заходи проти уникання ворожими підданими дій обмежних законів про утримання торговельних підприємств. 12 січня було встановлено порядок завідування та управління секвестрованими підприємствами і майном. 22 жовтня його було замінено положенням Ради Міністрів, а 25 жовтня встановлено взагалі зовсім новий порядок ліквідації промислових підприємств, що знаходилися на землі, яка повинна бути відчужена [8, арк. 21 зв.].

У зв'язку з тим, що 1 жовтня 1915 року Болгарія увійшла у Першу світову війну на боці Германії, в Росії 7 травня 1916 року Положенням Ради міністрів було встановлено, що болгарські заклади, спілки, товариства та піддані підлягають дії усіх обмежних установ, виданих у відношенні ворожих закладів, спілок, товариств та підданих [2; 8, арк. 2].

Восени 1916 року у деякі повіти були розіслані повістки про те, що у травні 1917 року землевласники повинні закінчити усі справи з орендаторами болгарами. При цьому з орендаторів вимагали підписку, що їх договори з болгарами будуть розірвані [3].

10 липня 1916 року було видано закон, який заперечував статті законів 2 лютого 1915, а саме те, що усі оренди німцям – поселенцям заборонялися з 20 січня 1916 р. За новим законом відділення Селянського банку пропонували колишнім власникам маєтків, які купив цей банк, взяти їх у оренду на 1 рік. Крім цього Селянський банк мав право утримувати: від 5 до 10 % покупної ціни, якщо до часу переходу купленого маєтку у розпорядження банку не будуть проведені посіви; 5 % цієї ціни, якщо не було справного обладнання, посуду, добрив, палива, запасів хліба для сіви, сіна або соломи.

Згідно 4 статті одного з законів 2 лютого 1915 р. маєтки осіб, рідні по чоловічій лінії яких приймали участь у бойових діях руської армії, або були вбиті, не підлягали обов'язковому продажу з торгів. Але 15 липня 1916 року було видано наказ, за яким вищеназваною пільгою мали право користуватися лише ті сім'ї, рідні яких приймали участь у війні, чи були вбиті ще до публікування переліку маєтків, які повинні були бути продані з торгів [3].

19 серпня 1916 року було видано три закони:

1. Положення Ради міністрів про зміну, доповнення та роз'яснення указів 2 лютого та 13 грудня 1915 р. Цей наказ надавав можливість австро-угорським та німецьким підданим слов'янського, французького чи італійського походження, болгарським та турецьким підданим, християнського віросповідання, право оренди на 2 роки ділянок для землеробства [3].
2. Про питання, що були обговорені у Особому комітеті по боротьбі з німецьким засиллям, що були поставлені у зв'язку з наказами 2 лютого та 13 грудня 1915 р.
3. Про деякі зміни та доповнення указів 2 лютого та 13 грудня 1915 р. [8, арк. 15 зв, 16 зв].

Ділянки та нерухоме майно, які повністю повинні були бути відчужені, заносилися у спеціальний список. Охороняти будівлі та споруди повинен був волосний старшина чи сільський староста; вони переходили у власництво Селянського Банку безкоштовно.

Внаслідок виконання законів від 19 серпня у німців було відібрано близько 650.000 десятин землі, яка ще до цього була подарована німцям на вічний час [3].

Для об'єднання та узгодження діяльності урядових, суспільних закладів та посадових осіб по здійсненню наказів і розпоряджень уряду, що обмежували права іноземних підданих, для здійснення заходів по "визволенню країни від іноземного впливу" 1 червня 1916 року був утворений Особливий Комітет по боротьбі з німецьким засиллям. Він був підпорядкований Раді Міністрів. Комітет розглядав прохання іноземних вихідців відносно вилучення їх з обмежених законів 1915 та 1916 років, керував поширенням цих законів на губернії та порядком опису, оцінювання та публічного продажу майна, що повинно було бути відчужено.

Реалізація ліквідаційних законів була обов'язком губернських правлінь.

Враховуючи те, що територія сучасної Запорізької області входила до складу Катеринославської та Таврійської губерній ліквідація в них проходила паралельно.

На території, що входила у склад Таврійської губернії (Бердянський та Мелітопольський повіти), реалізація законів 2 лютого почалася з опублікування 20 квітня у 29 номері Таврійських губернських відомостей за 1915 р. списку осіб, що належали до австрійських, угорських чи німецьких підданих. У відповідності з прийнятими законами, їх нерухоме майно, що знаходилося за межами міст, повинно було бути продане з публічних торгів. У список було внесено 65 осіб Бердянського повіту та 10 – Мелітопольського.

Після того, як були надруковані укази 4 квітня та 4 липня 1915р., що передбачали ліквідацію торгівельно-промислових підприємств, що належали неприємельським підданам, у Таврійських губернських відомостях за 4 серпня 1915 р. був надрукований перший додатковий перелік до списку 20 квітня. У нього було включено Акціонерне товариство "І. В. Клейнер та К^о" (завод землеробських машин та знарядь у Великому Токмаку).

Другий додатковий перелік було надруковано у Таврійських губернських відомостях вже 15 березня 1916 р., де була зазначена 1 особа з Мелітопольського повіту, та 2 з Бердянського.

У третьому додатковому переліку від 25 листопада знаходилися 6 болгарських підданих з Бердянського повіту.

Разом з зазначеним списком 20 квітня 1915 року у 29 номері Таврійських губернських відомостей було надруковано інший список. У ньому були зазначені наступні категорії:

1. Волосні, сільські та мирські спілки, що були засновані австрійськими, угорськими чи німецькими підданими селянами-власниками, колоністами або їх нащадками.
2. Окремі російські піддані з австрійських, угорських чи німецьких вихідців або їх нащадки по чоловічій лінії, які мали відношення до спілок, вказаних у 1 пункті.
3. Австрійські, угорські чи німецькі вихідці, що стали російськими підданими після 1 січня 1880 року, чи після цієї дати стали іноземними підданими, а потім знов – російськими.
4. Спілки, у склад яких входив хто-небудь з вказаних вище осіб.

Усе нерухоме майно, яке належало цим особам чи спілкам повинно було протягом 1 року та 4 місяців зі дня видання списків бути відчужено. Якщо це не відбувалося, майно повинно було бути продане з торгів.

У цьому списку було враховано в Мелітопольському повіті: 241 селянин та 1227 підданих, що отримали землі від своїх сільських спілок чи у представників інших товариств, та не були спадкоємцями, або першовласниками цих земель. З Бердянського повіту у списку були прізвища 38 селян.

У 42 номері Таврійських губернських відомостей від 5 червня 1915 року список було продовжено. Перший додатковий перелік до цього списку враховував 8 осіб з Бердянського повіту та 2 особи з Мелітопольського.

У 59 номері за 4 серпня було надруковано другий додатковий перелік. У ньому було враховано 25 селян і 1 вівчарне товариство у Бердянському повіті та 8 селян з Мелітопольського повіту. Також були перелічені селяни, що не були спадкоємцями або першовласниками відчуждаємої землі: 32 особи з Гнаденфельдської і 414 з Гальбштадської волостей Бердянського повіту, а також 9 осіб з Мелітопольського повіту.

У третьому додатковому переліку від 3 листопада 1915 року враховувалися 9 селян з Бердянського повіту та 3 з Мелітопольського.

У 22 номері відомостей від 15 березня 1916 р. був надрукований 4-й додатковий перелік. На відміну від попередніх у цьому переліку було встановлено інший термін протягом якого нерухоме майно повинно було бути відчужено, а саме 10 місяців. У переліку перелічувалося 1608 землевласників Богданівської, 86 – Софіївської, 29 – Романівської та 1459 Молочанської волості, Бердянського повіту. Також було враховано 2 окремих приватних маєтки у Бердянському та 22 у Мелітопольському повіті.

Поряд з складанням ліквідаційних списків землеволодінь та нерухомого майна, проводився облік садів, лісів та виноградників, що знаходилися на землях ворожих підданих.

Робота по виконанню ліквідаційних законів на території Катеринославської губернії почалася також у квітні 1915 р.

У 31 номері Катеринославських губернських відомостей за 22 квітня 1915 р. було надруковано список майна, яке знаходилося на території Катеринославської губернії та підлягало дії закону 2 січня 1915 року. Так, у Олександрівському повіті було враховано 49, у Катеринославському 51, а у Маріупольському 32 приватних володіння.

9 травня 1915 р. у 36 номері було опубліковано список майна, що знаходилося у Катеринославській губернії, в межах 100 верст уздовж узбережжя Азовського моря з затоками та підлягало дії закону 2 лютого 1915 року. У списку було враховано 29 приватних володінь у Олександрівському повіті та 198 у Маріупольському.

У 56 номері Катеринославських губернських відомостей за 18 липня 1915 р. був надрукований додатковий перелік землевласників до списку у № 36. Тут перелічувалося 135 володінь у Олександрівському повіті та 137 у Маріупольському.

У додатках до №№ 22, 23, 27 Катеринославських губернських відомостей було продовжено друкування списків власників нерухомого майна, що знаходилося на території Катеринославської губернії та підлягало дії законів 2 лютого та 13 грудня 1915 р. Було враховано 817 приватних володінь Олександро – Невської вол., 777 Романівської вол. та 13 Новоспасівської вол., Маріупольського повіту.

У додатках до №№ 27, 33, 45 було вміщено 58 володінь Біленської, 1203 – Хортицької, 187 – Августіновської та 1446 – Миколайпільської волості Катеринославського повіту, та 1045 приватних володіння у Олександрівському повіті.

Таким чином, у період 1915 – 1916 років у ліквідаційні списки було внесено 1558 осіб з Мелітопольського повіту, 3736 осіб, вівчарня та 1 завод Бердянського повіту Таврійської губернії, а також 1209 приватних володінь Олександрівського, 2894 – Катеринославського та 1942 – Маріупольського повіту Катеринославської губернії.

Після публікування ліквідаційних списків, почався процес оцінювання володінь. У газетах друкувалися списки власників, що повинні були з'явитися у призначений день у свої володіння для оцінки майна.

У 1916 році було надруковано оголошення про оцінку 353 володінь Мелітопольського та 93 володінь Бердянського повіту.

У 1917 році було надруковано оголошення про оцінювання володінь 23 осіб та 33 товариств Мелітопольського повіту і 63 товариств Бердянського повіту.

Після оцінки друкувалися оголошення про торги. У 1916 році було оголошено про торги на 105 володінь Мелітопольського повіту та 52

володіння Бердянського повіту. У 1917 році – на 19 володінь Мелітопольського повіту.

Невизначеність у ліквідаційних законах та війна призвели до того, що у ліквідаційні списки було внесено набагато більше володінь, які підлягали дії ліквідаційних законів, ніж оцінено та представлено на торги.

Одночасно з реалізацією законів 2 лютого та 13 грудня 1915 року у Особливий Комітет по боротьбі з німецьким засиллям почали надходити прохання менонітів про вилучення їх з дії цих законів, через їх голландське та бельгійське походження. Особливий комітет відносно усіх прохань менонітів вирішив, що вони не заслуговують бути "повергнутими на Всемилолюбивіше Его Императорского Величества благовоззрение" [13, арк. 133зв.] і мають бути передані на розгляд у Раду Міністрів. Остання також визнавала "изъясненныя ходатайства подлежащими отклонению" [14, арк. 169].

Окрім прохань в Особливий Комітет переселенці іншими діями намагалися уникнути поширення на них ліквідаційних законів. Так, сільські товариства Молочанська, Новомолочанська, Яблоновки Бердянського повіту та селищ Пришиб і Чайкіно Мелітопольського повіту у квітні 1916 року намагалися добитися створення з цих населених пунктів одного міста. Це було пов'язано з тим, що ліквідація земельного майна проводилася тільки за межами міст. Питання відносно утворення міста вирішувалося, позитивно, але дуже довго, і бурхливі події 1917 року не дозволили вирішити його остаточно [12, арк. 5 – 8 зв.].

Водночас з ліквідацією землеволодінь проходила ліквідація промислових та торговельних підприємств. Цей процес відбувався згідно ряду постанов уряду, що доповнювали основні закони. Так, 10 травня 1915 року були затверджені правила ліквідації торговельних підприємств, що належали ворожим підданним (8, арк. 21зв.) 1 липня 1915 р. були визначено порядок ліквідації акціонерних товариств, а 17 грудня 1915 – промислових підприємств.

Після ліквідації торговельно-промислові підприємства купували ті піддані, які не були для Росії ворожими, або вони просто відходили в урядову казну. Наприклад, після того як у Ризі було ліквідовано завод акціонерного товариства "Ризька дрітна промисловість" його перенесли у приміщення секвестрованого заводу німця Бодовського у Олександрівську. Завод Бодовського почали переобладнувати, а потім передали у власність Морського Міністерства [11, арк. 2].

Те, що торговельно-промислові підприємства мали велике значення для життя країни, обумовило досить повільні темпи їх ліквідації. Як було зазначено вище, у Таврійських губернських відомостях було вміщено об'яву про відчуження лише одного промислового

підприємства – акціонерного товариства "І. В. Клейнер та К⁰" у містечку Великий Токмак.

Усвідомлення важливості нормальної діяльності торгівельно-промислових підприємств обумовило видання 4 липня 1915 року, у розвиток затверджених імператором 15 листопада 1914 року заходів у зв'язку з військовими діями, "Правил про порядок нагляду за підприємствами" [8, арк. 24 зв.].

25 квітня 1916 року Головний Комітет по постачанню армії у складі Всеросійських земських та міських спілок звернувся до Міністерства Торгівлі і Промисловості з проханням про тимчасове припинення ліквідації "підприємств, що мають державне значення і належать вихідцям з воюючих з Росією держав"[15, арк. 205].

У Російському державному історичному архіві у фондах Міністерства торгівлі і промисловості, а також Особливого Комітету по боротьбі з німецьким засиллям збереглися списки підприємств, які робили на військові потреби та підлягали дії законів 2 лютого та 13 грудня 1915 року.

У зазначені списки внесено 147 промислових підприємств та млинів, що були розміщені на території сучасної Запорізької області. Найбільш чисельну групу складають млини, яких у списках налічується 84, далі, за кількістю йдуть заводи і фабрики – 53. Серед останніх переважають заводи по виробництву і ремонту сільськогосподарської техніки, а також цегельно-черепичні. Окрім зазначених категорій підприємств у списки було включено 8 майстерень, електростанція та типографія [9;15].

Підприємства та млини, що підлягали дії законів 2 лютого та 13 грудня 1915 року на території області були розміщені досить нерівномірно.

Найбільша кількість промислових підприємств та млинів була розташована у межах сучасних районів: Запорізького (включаючи територію міста Запоріжжя) – 36, Токмацького – 35, Розівського та Михайлівського – по 10, Мелітопольського – 9, Чернігівського та Вільнянського – по 8 і т. д.

Що стосується млинів, то вони були розташовані у межах 19 сучасних районів. Найбільша кількість млинів була у межах Запорізького району (з містом Запоріжжям) – 20, Михайлівського та Токмацького – по 9.

В промисловому відношенні лідерами були Токмацький район (колишні менонітські колонії Гальбштадт, Ней – Гальбштадт та німецькі – Пришиб та Гоффенталь) і Запорізький з містом Запоріжжям (колишні менонітські колонії: Хортиця, Канцеровка, Павловка, Шенвізе та ін.). Для Запорізького промислового району був притаманний сільськогосподарський напрям розвитку промисловості.

Галузевий склад Токмацького промислового району був більш різноманітний. Окрім заводів по виробництву і ремонту сільськогосподарської техніки та знарядь тут працювали заводи: пивоварний, шкіряний, крохмальний та молочного порошку.

Революційні події 1917 року поклали край діяльності Губернських правлінь по реалізації ліквідаційних законів та тимчасово припинили процеси по відторгненню частини західноєвропейських переселенців з російського суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Велицын А. Немецкое завоевание на юге России // Русский вестник. – 1890. – Т.206, №1. – С. 142 – 174; №2. – С. 256 – 299.
2. Высочайше утверждённые положения Совета Министров. – Таврические Губернские Ведомости – 1916, 10 июня.
3. Линдеман К. Э. Прекращение землевладения и землепользования поселян собственников. – М.: 1917. – 384 с.
4. Липранди А. П. Как остановить мирное завоевание наших окраин? – К., 1890. – 79 с.
5. Обзор агрономической помощи в районах землеустройства Таврической губернии за 1913 год. – Симферополь, 1914. – 443 с.
6. О занятиях Комиссии по преобразованию общественного управления и поземельного устройства иностранных колонистов в России. – СПб., 1870. – 118 с.
7. Перечень фабрик и заводов за 1894 – 1895 год. – СПб.: 1897. – 1047 с.
8. РДІА, ф. 23, оп. 28, спр. 3090.
9. РДІА, ф. 23, оп. 28, спр. 3202.
10. РДІА, ф. 911, оп. 1, спр. 38.
11. РДІА, ф. 1276, оп. 12, спр. 391.
12. РДІА, ф. 1288, оп. 5, спр. 55.
13. РДІА, ф. 1483, оп. 1, спр. 5.
14. РДІА, ф. 1483, оп. 1, спр. 11.
15. РДІА, ф. 1483, оп. 1, спр. 34.
16. Собрание узаконений и распоряжений правительства. Отдел І. – 1915. – Статьи 349 – 351, С. 559 – 564.